

Тобаяқов Б.

Аңызға айналған Өз аға / Б.Тобаяқов // Орталық Қазақстан. - 2005.- 26 ақпан; Қазақстан-заман.- 2005.- 10 наурыз.

Бастайын ән деп еді ол...

*(Академик Ебіней Бөкетовтің Алматыдағы ескерткіш тақтасының ашылуында оқыған өлең)
Ғылым десе көсілетін Есілдей,
Білім десе дархан дала төсіндей
жайылатын жалпақ жұртқа ортақ ұл:
Әруағы асып, мәртебесін өсіргей.
Жастайынан ілім отын маздатып,
Бастайын ән деп еді ол саздатып,
Қазағымның маңдайында - Ебіней,
Емес шығар елге қонған аз бақыт.
Қаныш салған сара жолды серт етті-ей,
Жарыстардан қалған емес тер төкпей.
Алғырлығы таң қалдырды баршаны.
Сан қырлығы – аңыздардай, ертектей.
Табиғат та пішкен оны молына,
Жәмиғат та түскен аға жолына.
Келер ұрпақ сүйсінеді тамсанып,
Ебіней жазған, сап түзеген томына.
...Жанды жұлдыз, артында ізі, өрнегі,
Қалды сөнбей, портрет боп төрдегі.
Ескерткіштер көбейсе де жылма-жыл,
Нағыз тақта — өзі жазған еңбегі!*

1978 жылы республикалық "Простор" журналының екі санында жарияланған академик-жазушы, техника ғылымдарының докторы, профессор, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Ебіней Арыстанұлы Бөкетовтің өзінің ғылым жолындағы тағдыр-талайына арналған "Шуағы мол тағдырымның көздері" атты деректі хикаяты маған үлкен ой салды. Кішкентай күнімнен қиялға шомдырған ғылым тұңғиығына еркін бойлап кете алмай, Энергетика институтының қабырғасында кейбір сыңаржақ, шовинистік пиғылды кеудемсоқтардың кесірінен өгейсіреп жүрген бір шағым еді. Көкірегімді кернеп, сыймай жүрген ішкі ойымды қағазға тізіп, Ебіней ағаға (ол кезде Е. Бөкетов - Қарағанды Мемлекеттік университетінің ректоры) жібергенмін. Сөйтсем бір күні пошташы қыз келіп, маған көлемі үлкенірек хат ұсынып тұр. Ашып қарасам, өз көзіме өзім сенбеймін. Ебекеңнің қолымен жазылған хат. Не керек, сонымен Ебіней аға көзбе-көз бір жүздескенде айналысып жүрген ғылыми тақырыбымды, хал-жағдайымды

тәптіштеп сұрады. Ол кісі де көмірден газды әртүрлі технологиялық әдістермен, соның ішінде плазмалық тәсілмен алу ғылымымен шұғылданғандықтан тақырыбымыз бір жерден түйісетін болып шықты.

Ебіней Арыстанұлы негізінен металлург-химик еді, бұл салада 300-ге жуық ғылыми мақалалардың, бірнеше өнертабыстардың, 5-6 кітаптың (оның ішінде оқулығы бар) авторы. Алайда Ебекеңнің ғылыми көкжиегі өте кең-тін. Табиғат заңдарын үйлестіре айтқан кезде, кейде физик пе деп қалатынсын, ал алгоритмдерді түсіндіре жөнелгенде математика пәнінен сабақ беретін аса білікті ұстаз болар дерсің. Кейінірек аяулы ағаның дәрісіне қатысқанымда (ол ауырып жүрген кезі) үзіліссіз 4 сағат өзінің ғылыми идеяларын төгілткеніне куә болдым. Ал соншама уақытта қанша формулаларды, диаграммалар мен кестелерді тақтаға жатқа сызды дейсіз! Не деген зейін, не деген зеректік пен зерделілік!

Мен енді Ебіней ағаның өткен өмір жолын дендеп біле түсуге құмарттым. Ебіней деп аталғанымен, ол кісінің шын аты - Ебінғабиден (араб есімі) болатын. Әке-шешесі еркелетіп бала күннен "Ебіней" деп атап кеткен. Ұлы атасының есімі - Бөкет. Астық шықпай, ашаршылық болған жиырмамыншы жылдары әкесі Арыстан бір күнде жиналып, орыс тамырларына көшіп барады. Ол - бүгінгі Қорған облысы, Мокроусов ауданына қарасты Кіші Кизак деревнясы. Осы деревняда тұңғыш рет Ебіней мектеп табалдырығын аттайды. Кейін Ыбырай ағайынының көмегімен Марьевка селосындағы орта мектепке ауысады. Мектепте үздік оқығаны үшін 7-сыныпты бітіргенде екі метр шыт кездеме де сыйға алыпты.

Ебекең мектеп қабырғасында жүріп-ақ Сәбит Мұқановтың "Жұмбақ жалау" романының жартысын орысшаға аударып, бүкіл деревня жастары болып кітапты қызыға оқиды (кейін бұл тәржіме еңбегі үшті-күйлі жоғалып кеткен). 1942 жылы әкесі қайтыс болғанда, отбасының бар ауыртпалығы Ебінейге түседі. Көп ұзамай олар ата қоныс, ағайын-туысканның ортасы - Есілдің оң жағалауындағы Бағанаты ауылына қайта көшеді. Ал, 1945 жылы Ебіней Тау-кен металлургия (қазіргі политехника) институтына түседі. Орыс, шетел классиктерін аударып, газет, журналдарға екі тілде бірдей мақала, очерктер жариялап, алған қаламақысымен 4 іні, 2 қарындасын жеткізеді.

Ебіней аға ұстаздық жолын Қазақтың тау-кен металлургия институтында 5-курста оқып жүрген кезінде төменгі курс студенттеріне дәріс оқудан бастаған. Осы тұста оның ұстаздары да білікті ғалымдар болғандығын баса айтып өткен жөн. Олар - Пономарев, Бричкин, Гульницкий секілді айтулы ғалымдар, соғыс кезінде Москва, Ленинградтан эвакуациямен Алматыға көшіп келген интеллигенция өкілдері еді. Ебіней Арыстанұлы еңбегінің негізгі ғылыми саласы - металлургия, оның ішінде түсті металлургия химиясы. Бір ғана Бөкетов-Баешев әдісі қазір Балқаш мыс қорыту зауытында қолданылып, металлургия қалдықтарын дұрыс пайдалануға үлкен үлес қосып келе жатқанынан ғалымның шынайы білімдарлығына көз жеткізуге болғандай. Бұл әдісті одақтық маман-ғалымдар еліміздің түрлі металлургия заводтарына енгізуде. Ал екінші бір ізденіс аясы, ол көмірден сұйық, газ отындарын алу әдістерін негіздеу. Нақтылап айтқанда, Қарағанды көмірінен

бензин алу тәсілі арқылы халық шаруашылығын бұрынғыдан да қорландыра түсу еді. Ебекеңнің тын идеялары, өнертапқыштығы Жезқазған, Өскемен, Шымкент түсті металлургия комбинаттарында іс жүзінде асырылуда.

Кішкентайынан көркем әдебиетті құмарта оқып, тарихи романдар мен зерттеулерді назарынан тыс қалдырмайтын, жаратылыстану мен техника құпиялары жөнінде қызу пікір таластыруға еш жалықпайтын Ебіней аға есейе келе бос уақытын ғылымның шешілмеген түйінді мәселелерін тереңдеп пайымдауға арнаған. Аспан көгіне самғап ұшар құстың қос қанаты бар секілді шын таланттың да төлтума қадір-қасиеттері бар ма деп ойлаймын. Осы тұрғыдан алғанда, Ебекеңнің екінші бір өшпес із қалдырған ғұмырнама беті - ол поэзия, өнер, жазушылық саласы. Ебіней ағаның әдебиетшілік айырықша талантын замандастары да, кейінгі ұрпақ-жастар да толық мойындаған. Мұндай тума таланттықтың әріден бастау алатын қайнар көзі де бартын.

Біріншіден, Ебінейдің әкесі -Арыстан еті тірі, он саусағынан өнер тамған, сауыққой домбырашы, өлеңші адам болған. Ол кісі етікшілікті де кәсіп етіп, тапқан-таянғанын балаларының оны-мұны қажетіне жаратып отырған. Ал әжесі сүйікті немересі Ебінейге ұзақты түн қисса, аңыз-дастандарды айтудан жалықпаған. Табиғатынан зерек бала әкесі, әжесі айтқан ән-өлеңдерді, қисса ертегілерді зердесіне берік тоқып өскен...

Алдымен, ол әдебиет сыншысы ретінде көзге түседі. Әдеби сындарын орыс тілінде де жазып, көптеп жарыққа шығарады. Содан барып, Василенконың "Артемка" повесін, болгар классигі И.Вазовтың романын, француз жазушысы Эмиль Золяның әңгімелерін қазақшаға тәржімелеп, аудармашылығымен әдебиет сүйер жұртшылықты тәнті етеді.

Осы шығармашылығына риза болған москвалық әріптестері тіпті оны "Литературная газетаның" меншікті тілшісіне шақырады. Бірақ оған жас Ебіней келісім бермейді, өйткені жазып жүрген ғылыми диссертациясын, институттағы қыруар істерін орта жолда үзіп тастауға қимайды.

Әдеби сынмен қатар Ебекең 50-ші жылдары сахналық жаңа қойылымдарға (С.Мұқановтың "Шоқан", Ә.Тәжібаевтың "Майра", Ш.Құсайыновтың "Кеше мен бүгін", т.б.) көркемөнер тұрғысынан баға беріп, газет беттерінде театрлық сын мақалаларын да үзбей жариялап тұрған.

Абай ағамыз айтқан тас бұлақтың суындай шамырқанған шабыт Ебінейдің жан-жүрегін бұлқынтып, шығармашылық қиял отын маздата түскендей. Абзал аға арақідік "Абайды әлі дұрыс оқып, түсініп, меңгере алмай келеміз" деп қалушы еді. Абайға тәңірдей, пайғамбардай сыйынып, аруағын қатты сыйлайтын. Сол себептен Абай мен Пушкин, Лермонтов шығармаларын тәржімелеуді ешбір ойына да алған емес. Оны өзі айтып та жүрді. Ал бірақ Маяковскийді көп аударды, көптеген өлеңдерін жатқа білетін.

Иә, Ебіней аға Қаныш Сәтпаевтың төл шәкірттерінің бірі еді. Қанекең оның әрбір қадамын жіті бақылап, үнемі баулып, бұғанасын бекітіп отырды. Қанағанның ұсынысымен Ебекең Қарағанды химия-металлургия институтына директор болып сайланып, ғылым ордасының алғашқы іргетасын қалады. Ол өзінше жеке әңгіме. Ебіней Бөкетовтың дара тұлғасы

сол кездері ұлы суреткер Мұхтар Әуезовтің де ыстық ықыласына бөленді.

Арада біраз жыл өткен соң Е.Бөкетов Мұқаң жайлы портрет-эсселер жазып, жарыққа шығарды. Ауырып жүрген шағында 230 беттік "Қаныштың балалық шағы" туындысын дүниеге әкелді. Өзі де ұлағатты мол ұстаз бола білді. Металлургия, химия, техника салалары бойынша маман-ғалымдар даярлаумен бірге, Қарағанды мемлекеттік университетінде қызмет істеген шақтарында филология факультетінің студенттері мен аспиранттарының дипломдық, референттік жұмыстарына жетекшілік етті.

Ебіней Арыстанұлы 1972 жылы Қарағанды мемлекеттік университетінің алғашқы ректоры болып, уығын қадады, шаңырағын көтерді. Сол кісінің қажыр-қайратымен университеттің небір сәулет өнері жағынан алдыңғы қатарлы ғимараттары, жатақхана корпусстар бой көтерді. Жан-жақтан білікті ғалымдар мен ұстаздарды шақырып, оқу орнының профессорлық-оқытушылық құрамын нығайтты. Өзі де металлургия мен химия ғылымдары бойынша ғылыми жаңалықтар ашып, Одаққа, әлемге танылды. Сонымен бірге әдеби творчествосын қалдырмай, бұрқыратып мақалалар жазып, өлең-жыр шығарды, аудармалар жасады.

Алайда бізде етектен тарту деген жаман ғадет бар ғой. Бұл мінезімізді Абай да, Ақан мен Жақан да сынады, бірақ одан арылатын біз жоқ.

1980 жылдың мамыр айында "Ленинская смена" газетінде Рошин деген біреудің (шамасы псевдонимі болуы керек) "Хлестаковщина" атты мақаласы шықты. Тисе терекке, тимесе бұтаққа дегендей, бастан-аяқ Ебекеңді сынаған. Жазған мақаласы сайқы-мазақ, тіпті сын көтермейді. Кейін білсек, мақала жоғары жақтың нұсқауымен жазылыпты. Сөйтсе, Академияның жиналысында президенттікке лайықты тұлғалар деп үш адамның кандидатурасы аталады да, олардың құжаттары бекітілуі үшін Мәскеуге жіберіледі. Үшеудің біреуі өз құжатын жолдан алып қалады да, Ебекеңнің құжаты үміткердің бірі ретінде қалып қояды. Содан басталады ғой қудалау деген. Шығармалары ешбір жерде басылмайды. Университетке тексергіш өкілдер келіп, айлап-жылдап жатып алады, бірақ та түк таппайды. Сонда да қарабайлық қараулықпен Ебекең орнынан босатылады. Кейін өзімен сөйлескенімізде президенттікке ол кісі ұмтылмаған екен.

- Ойлашы, шырағым, университеттің әлі бітпеген қыруар шаруасы болатын, жазу-сызуым бастан асып жатыр, жаңалықтарды өндіріске енгізуіміз керек. Құжатты сұратқан соң бермеймін бе, өзім болсам Қарағандыда жатырмын, Алматы мен Мәскеуде не ойын болып жатқанын қайдан білейін.

Колбиннің кезінде Қазақ энциклопедиясында істеп жүргенімде сол бір әпербақан жазғыш жұмыстан босатылып, қызмет іздеп біздің редакцияға келіп еді. Қашан да әділет сүйгіш, өзі де талай ақтандақтардың бетін ашқан, сарабал да салиқалы бас редакторымыз Рымғали Нұрғалиев оны редакция есігінің табалдырығынан аттатқызбағаның өз көзіммен көрдім. Біз зиялы жан Рекеңнің сол бір принципшілдік мінезіне дән риза болдық.

Шынтуайтпап келгенде, ғаделетке сүйенсек, Сәтбаевтан кейінгі біртуар тұлға Ебекең еді ғой! Бізде адамның көзі тірісінде мойындау жоқтың қасы. Әйтпесе ғұлама оқымысты десең оқымысты, айтулы әдебиетші десең

әдебиетші, барлық жағынан бәйгеге түсетін тарлан еді ғой Ебіней Арыстанұлы! Тұлғасы да баяғының батырларындай зор, еңсегей бойлы, кесек бітімді еді. Кезінде Академияның басшысы халықтың ақылшысындай болатын. Сәтбаев өлгеннен кейін оның орнын басқан академик Шапық Шөкин елге шыққанда жан-жақтан жұрт ғұламаның ізбасары кім екен, ұлагатты сөзін тындайық деп ағылып келеді екен. Ал, қазір сол Академиямызды жай ғана қоғамдық ұйымға айналдырып жібердік...

Ебекеңнің балаларды кереметтей жақсы көріп, үнемі жанына жақын тұтып жүргендігі туралы оның туған інісі Қамзабай ұзақты күн әңгімелеуден жалыққан емес. Жана жылдық қуаныш қарсанында арнайы қабырға газетін шығарып, онда өз балаларының, інісінің балаларының өлең-тақпақтарын ерінбей жапсырып, оқып, өз әулетін, келімді-кетімді қонақтарды мәре-сәре қылады екен. Балалардың спорт айтып, ескертіп отырады екен.

Ебіней аға барлығымызға, кішімізге де, үлкенімізге де үлгі, ақыл-парасаты мейлінше дарқан, кісілігі керемет біртуар адам еді. Ілгеріде "Білім және еңбек" ("Зерде") журналында қызмет істеп жүргенімде ол кісінің шығармаларын, інісі Қамзекеңнің естеліктерін жарияладық.

Қазір жаңаша ойлау өмірге дендей енді. Ал біз болсақ әлі де жасқаншақтай өмір сүрдік қой. Исі қазақ түгіл дәмдес, сырлас болған басқа халықтар өкілдерінің өздері оны сыйлап, құрмет тұтып өткен. Көкейде бұғып жатқан құрмет, ілтипат барда оны жалпақ әлемге жария етіп, іске асыру бар. Осы соңғысына келгенде аузымызға құм құйыла беретін. Сондай бір шақта "Айналайын халқым-ау, Ебінейдей ұлың болса оған мектеп, көше, шаруашылық аттарын қимау масқара емес пе! Оянсаңшы ұйқыңнан!" деп айтушы ек, құдайға шүкір, ол кісінің аты өзі құрған университетке, туған жеріндегі мектепке, Қарағандының үлкен бір көшесіне берілді. Алматыда тұрған үйіне ескерткіш тақта орнатылды. Ендігі жерде Ебекеңнің 80 жылдығына орай, қарағандылық мүсінші ұлына бойғы тік тұрған ескерткішін жасап бітірген екен. Оны университеттің алдына орнатпақ. Абзал ағаның мерейтойы ұзағынан сүйіндіріп, халқымыздың да мерейін асқақтата берсін деп тілейміз.